

Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről

Bede Ádám

„Csanád megyének területe oly sík,
mint a tekeasztal, csak egyes halmok
[...] szakítják meg azt.” (Gaál Jenő,
1892)

Abstract

Account of mound survey in East Csanád (Békés county, Hungary). After mound survey works in Csongrád county we continue the surveying in East Csanád (Csanádi-hát) belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. We were surveying mounds in 21 settlements between 2007 and 2010 (sum total 1039 km²). During the research we used handmade and printed maps from the 18–20th centuries, source works, scripts from archives and special literature of regional history, archaeology, onomatology and natural science. We registered altogether 245 mounds. 83 of them have names and 162 mounds have not. We elaborated a scale with seven grade to rating mounds, because we needed an order of rank to start conservating the most important mounds. The important mounds make up the category of 1, 2 or 3, the unimportant make up the category of 4 or 5, and the disappeared mounds make up the category of 6 or 0. The number of important mounds (category 1–3) is 84 (34.3%), the number of unimportant (category 4–5) is 101 (41.2%) and number of destroyed mounds (category 6 and 0) is 60 (24.5%). The practical conservation work is very urgent, because most of the small mounds will disappear undoubtedly within 5-20 years due to the weighty agricultural machines and the extensive agricultural work, so we must stop the cultivation on the mounds as soon as possible.

Kulcsszavak (keywords): alföldi halmok (mounds of the Great Hungarian Plain), halomkataszter (mound cadaster), természetvédelmi rangsorolás (order of rank for nature conservation), halommegőrzési problémák és teendők (mound preservation problems and works).

Bevezetés

Beszámolónk szorosan illeszkedik ahhoz a munkasorozathoz, melyet a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (KMNPI) megbízásából végeztünk, és mely a működési terület halmainak teljes körű feltérképezésére irányul. Ezt a munkát egymással érintkező tájegységeken keresztül – kisebb megszakításokkal – 2007 és 2010 között folytatattuk (BEDE 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2009c; 2010a; 2010b).

2008 tavaszán a Csanádi-hát halmainak felmérésére került sor. 2010-ben a bejárásokat részben megismételtük, mivel a közben eltelt időszakban a levéltári és szakirodalmi kutatások során újabb halmok kerültek elő. A 21 települést érintő területen összesen 245 halmot katasztereztünk; a felmérés főbb eredményeit alább ismertetjük.

A munka előzményei

Az itt következő részben sorra vesszük azokat a munkákat, melyek a Csanádi-hát halmainak megismerésére irányultak. A tárgyalt terület rendszeres régészeti kutatásai későn, a második világháború után, de inkább csak az 1970-es évektől indultak meg. Köszönhető ez annak, hogy a 19. század végétől a 20. század első feléig kialakuló múzeumi rendszer sokáig elkerülte ezt a vidéket, de még régiséggyűjteménnyel rendelkező intézmény (pl. iskola, magángyűjtemény) is alig akadt.

Az első tudatos leletmentő ásatások a két világháború közötti időszakban történtek, melyeket a szegedi régészeti iskola végzett (egészen pontosan magyar királyi Ferenc József, később Horthy Miklós Tudományegyetem Archaeologiai, később Régiségtudományi Intézete). Ma már inkább „kísérleti feltárásoknak” nevezhetnénk ezeket; a korszak helyi kutatásait Banner János és Bálint Alajos neve fémjelzi. E munkálatokban egy-egy alkalommal a halmok is előtérbe kerültek: így Bánkúton (Meggyes-halom) (BANNER 1927), Nagykamaráson (Botos-halom) (BANNER 1926), valamint a végegyházi (BÁLINT 1938) és a csanádapácai Templom-halom esetében (BÁLINT 1939). Bálint Alajos elkészítette Csanád vármegye akkor ismert régészeti lelőhelyeinek kataszterét is, ebben szintén több halom és halomnév szerepel (BÁLINT 1941: passim). A korszak jellemzője, hogy egy-egy földbirtokos szenvedélyből, kíváncsiságból is végzett ásatást, leginkább kincskeresés céljából. Az 1930-as években Nagy Zoltán ilyen módon ásta fel a dombegyházi Atilla-halmot (SZATMÁRI 2005: 109).

Sajnos a későbbiekben sem történtek rendszeres tervásatások a térségben, ezért a terület kutatottsága továbbra is hiányos maradt. Egy-egy halmon azonban így is történt leletmentés. Így 1963-ban Nagy Katalin a Barta-halmon (NAGY 1968), 1968-ban T. Juhász Irén a dombegyházi Vizes-halomnál (T. JUHÁSZ 1974), 1974-ben Szabó János József a dombegyházi Atilla-halomban (SZATMÁRI 2005: 109) végzett ásatást. Kiemelkedő eredmények születtek a battonyai Parázs-tanya lelőhelynéven ismertté vált újkőkori tell megismerése kapcsán is, ahol a feltárást G. Szénászkó Júlia és Goldman György vezette (G. SZÉNÁSZKÓ 1988). Megemléltendők továbbá Pelle Ferenc kevermési tanár helytörténeti és leletmentő munkálatai, melyeket az 1960-as években végzett (PELLE 1965; 1978).

Szatmári Imre az 1990-es években – középkori egyházak vizsgálata során – több halomnál is vezetett feltárást, így Medgyesegyháza-Dankó-tanyánál (SZATMÁRI–VÁGÓ 1993: 17), Bánkúton (a Meggyes-halomban) (SZATMÁRI–VÁGÓ 1993: 17), valamint Dombiratoson (a Fodor Ferenc halmán) (SZATMÁRI 2005: 109–110). 2005-ben Liska András Kunágota Biserica határrészén (a Kisházi Vince dombján) végzett leletmentést, szintén középkori templom feltárása kapcsán (SZATMÁRI 2005: 134).

A kutatások ma is tartanak, hiszen például Szatmári Imre középkori falvak, templomok felderítésével (SZATMÁRI 2005), Rózsa Zoltán és Lichtenstein László (LICHTENSTEIN–RÓZSA 2008) bronzkori és Árpád-kori földvárak azonosításával próbálják feltérképezni a Csanádi-hát településszerkezetét és régészeti korainak történetét; e munkálatok közvetve halmainkat is érintik.

A tudatos halomkataszterezés a régészeti terepbejárás munkálatokkal indult meg. Elsőként Szabó János József nevét kell megemlítenünk, aki az 1970-es évek első felében elkészítette Battonya régészeti topográfiját, ebben tételesen 30 halmot sorol föl (SZABÓ é. n.: passim).

1979-ben Virágh Dénes hat tiszántúli megye halmaiból állított össze egy hosszabb listát települések szerinti bontásban, főleg az első katonai felmérés alapján (VIRÁGH 1979: 139–140). A vizsgált területről 68 halmot gyűjt egybe (l. táblázat). A kataszter egy szűkszavú lista, mely nem tartalmaz pontos helymegjelöléseket; a szerző terepi ellenőrzést nem végzett.

Egyéb régészeti munkálatok során Szatmári Imre és Vágó Csaba Medgyesegyháza területén négy halmot azonosított (SZATMÁRI-VÁGÓ 1993: 12–13), Gyucha Attila pedig hét halmot talált Elek közigazgatási határában (GYUCHA 2000: 34).

1999-ben jelent meg Szelekovszky László „Békés megye kunhalmjai”-t ismertető műve (SZELEKOVSZKY 1999); területünkről 41 halmot tárgyal (1. táblázat). Gyűjtése tartalmában elnagyolt, formájában kivonatos. Ezen kívül jelentek meg más népszerűsítő munkái is a témában, melyekben többek között felhívja a figyelmet a gyakorlati teendőkre is (SZELEKOVSZKY 1996; 2005).

2001-ben a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete is összeállított egy halomlistát (ELTE 2001), melyhez kimásolták Virágh Dénes adatait (VIRÁGH 1979: 139–140). Ez a munka a pontatlan azonosító koordináták miatt gyakorlatilag használhatatlan, és helyszíni terepbejárások sem történtek közben. A lista területünkről mindössze 4 olyan halmot tartalmaz, melynek a koordinátái többé-kevésbé megfelelnek a valóságnak (100 m-en belül pontosak) (1. táblázat).

A 2002. évvel lezárult ún. Kunhalom-program keretében a Csanádi-hát halmjai is felmérésre kerültek (KUNHALOM-PROGRAM 2002). Ez a kataszter az előzőknél már jóval részletesebb és pontosabb, viszont kevés halmot tartalmaz: területünkről 29-et (1. táblázat). E munkát Szelekovszky László készítette, de részt vett benne többek között Nyári Krisztián is (NYÁRI 2002). (A 2002. évi alapfelmérés és 2008. évi felmérésünk összehasonlítására később részletesen visszatérünk.)

A felmérés módszerei

Módszerünk, hogy a szakirodalmi, levéltári, adattári gyűjtést és a terepbejárási munkálatokat párhuzamosan végezzük. Ez azt jelenti, hogy ha bármilyen új adat, hivatkozás kerül elő, azt igyekszünk minél előbb a helyszínen is visszaellenőrizni. Így egy folyamatosan bővülő, teljességre törekvő adattár jött létre. Célunk, hogy minden egyes halomról gyűjtsünk információkat, és a lehetőségekhez mérten megpróbáljuk több szempontból megvizsgálni őket.

Azért kell hangsúlyozni az adatok fontosságát, mert egyedül ezekből tudunk kiindulni, ezek alkotják a kutatás gerincét és alapját. Ezért érthetetlen, hogy az eddigi halomkataszterezési munkák miért csak érintették, és nem hasznosították a kéziratos térképeket, levéltári és adattári forrásokat, melyek összessége pedig kimeríthetetlen „aranybányának” tűnik. Egy adott területen a helyi viszonyokat, földrajzi adottságokat, régészeti és néprajzi kultúrákat, nyelvjárásokat stb. is figyelembe kell vennünk, hogy hiteles és pontos képet kapjunk. Ahhoz azonban, hogy ismereteinket bővítsük, több szálon kell elindulnunk, több kutatási területen vizsgálódnunk, s ez a feladat hosszútávon csak csapatmunkában végezhető el.

Külön kell szólnunk a kéziratos térképek jelentőségéről. Igyekeztünk a terület minden érdemi, halmainkról közvetlenül vagy közvetve információkat hordozó térképet felkutatni és feldolgozni. Különösen fontos ez, hiszen régi térképeink hűen tükrözik egy adott időszak földrajzi környezetét, a térforma és vízrajz jellemzőit, a táj változását, határrészek, települések, dűlőutak, tanyák létrejöttét, megszűnését, átalakulását, a határok nyomvonalait, régi faluhelyeket, templomromokat, kereszteket, épületeket s egyéb emberi létesítményeket, a nevek történeti rétegződését, változásait, a növényzeti borítottságot, művelési ágakat stb. És míg az írott adatokból sokszor csak egy név, körülmény vagy esemény bontható ki, addig a térképek a vizsgált tárgy térben való helyzetét, fekvését is megmutatják. „A térképet nem helyettesítheti az adott területről készült részletes leírás sem, mivel annak alapján nem tudjuk a felszínt úgy megismerni, mintha térképen szemlélnénk azt. [...] Az írásos adatok sok esetben nem nyújtanak részletes, kielégítő magyarázatot a települések kialakulására és földrajzi helyzetére. [...] A múlt térképeinek tanulmányozása alátámaszthatja a

történelmi események hitelességét, ugyanakkor új adalékokat nyújthat a [...] történelmi kutatásokhoz.” (DOMOKOSNÉ–DOMOKOS 1988: 7–8). Nem véletlen például, hogy a fontosabb határpercek határjárásait nem csak oklevélben rögzítették, de külön e célból térképet is készítettek hozzájuk.

A kéziratok térképeken a halmokat még következetesen, sokszor külön erre a célra fenntartott jelölésekkel ábrázolták, hiszen a tájékozódásban és a határviszonyok rögzítésében betöltött szerepük a mainál lényegesen nagyobb volt. Ritkán így is előfordulhat ingadozás egy-egy térképszelvényen, főleg a nevek (a névírás) terén, ez azonban a térképalkotók helyismeretének hiányával vagy idegen származásával magyarázható (a katonai felméréseket például osztrák mérnökök végezték, akik saját hallásuk után jegyezték le a neveket, ezért sok elírás történt). Ezzel együtt, ha egy régi kéziratok térképen egy kiemelkedést halomként tüntetnek fel, és a környező, jól ismert halmok is ugyanezt a jelölést kapták, biztosak lehetünk benne, hogy a vizsgált magaslat is halom, legalábbis a térkép alkotója szerint az. Nekiünk pedig (egy-két kivételtől eltekintve) nincs jogunk ezt felülbírálni, megkérdőjelezni, hiszen a rajzoló a kérdéses halmot még a 18–19. századi, sokkal eredetibb állapotában látta, mi pedig már csak a nagyleptékű tájtalakítás és intenzív mezőgazdasági művelés utáni képét ismerjük.

A Csanádi-hát régi térképeinek feldolgozottsága sajnos nagyon elhanyagolt állapotban van, pedig a kamarai és a helytartótanácsi térképek nagy számmal állnak rendelkezésre (Magyar Országos Levéltár, S 11. és S 12. fondok), ráadásul a teljes anyagot digitális formában is kiadták (MOL TÉRKÉPTÁRA I.; MOL TÉRKÉPTÁRA II.). Üdítő kivétel Gazdag László Battonya régi térképeit feldolgozó munkája, bár az azóta eltelt közel negyvenöt év kutatási hiányosságait ez sem pótolja (GAZDAG 1964).

A régi térképek számunkra azért is lényegesek, mert legtöbb esetben csak ezeken szerepelnek a már nem létező halmok. A még ma is meglévők összegyűjtése mellett az elpusztított halmok számbavétele is kikerülhetetlen feladat, hiszen ezek ismerete nélkül nem vizsgálható a halmok rendszere, egymáshoz való viszonya, sűrűsége, térbeli elhelyezkedésük jellemzői, összefüggései stb. Arról nem is beszélve, hogy minden egyes halom (akár létező, akár már nem) egy-egy lelőhely, amit nyilvántartásba kell venni. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a mára teljesen elszántott (esetleg elhordott) halmok az egykori történelmi talajszint alatt még magukban rejthetik eredeti, központi temetkezésüket. Csak akkor tekintettünk már nem létezőnek egy halmot, ha teljes egészét elpusztították, vagy ha annyira elszántották, hogy a terepen már nem lehetett meghatározni és azonosítani. Minden más esetben tehát létező halomról beszélünk, még akkor is, ha már csak kisebb kiemelkedésként mutatkozik, esetleg csonk vagy darabka áll belőle.

A felmért terület és a halmok száma

A Csanádi-hát alatt Csanád vármegye 1950 előtti területének keleti felét, vagyis a Mezőhegyestől északra és keletre található részeket értjük. Ma 21 önálló település található ezen a területen: Almáskamarás (1475 ha), Battonya (14.571 ha), Csanádapáca (5130 ha), Dombegyház (5794 ha), Dombiratos (1830 ha), Elek (5491 ha), Kaszaper (3327 ha), Kevermes (4334 ha), Kisdombegyház (1261 ha), Kunágota (6396 ha), Lökősháza (5202 ha), Magyarbánhegyes (3656 ha), Magyardombegyház (765 ha), Medgyesbodzás (3167 ha), Medgyesegyháza (6429 ha), Mezőhegyes (15.544 ha), Mezőkovácsháza (6259 ha), Nagybánhegyes (4224 ha), Nagykamarás (4305 ha), Pusztatollaka (1887 ha) és Végegyháza (2894 ha). A vizsgált terület kiterjedése 103.941 hektár (vagyis közel 1040 km²). A települések közül nem regisztráltunk halmot Magyarbánhegyesen, Magyardombegyházon és Nagybánhegyesen. Összesen 245 halomról gyűjtöttünk információkat (település szerinti eloszlásukat a 2. táblázat foglalja össze).

A terület halmi legnagyobb számban és sűrűségben következetesen a nagyobb vizek (Száráz-ér, Cigányka-ér) mentén (Battonya, Dombegyház környéke), valamint a hosszan elnyúló oromvonalakon (a Kevermestől Csanádapácáig húzódó elhagyott Maros-medrek hordallékkúpjain) található (GAZDAG 1965). A 193 relatív magassági adattal rendelkező halom átlagmagassága 1,2 m; legmagasabb a Lökösháza és Szentmárton (Sânmartin) határán álló, 6,4 m-es Tatár-halom.

Jelentésünk a 2010. május 31-ig tudomásunkra jutott halmokat és adatokat tartalmazza. Újabb térképek és források előkerülésével és feldolgozásával a közeljövőben még további 8-10 halom előkerülésére számítunk.

A halmok jelentőség-beosztása

A halmok nagy mennyisége és eltérő természetvédelmi, történeti és tájképi értékessége megkívánja, hogy bizonyos kategóriákat állítsunk fel rangsorolásukra. Azért van szükség erre, hogy a gyakorlati védelem megkezdésekor dönteni lehessen, mely halmok élveznek elsőbbséget. Ahhoz ugyanis, hogy gyakorlati védelmük megindulhasson, ismernünk kell a legfontosabb, legvédendőbb, legveszélyeztetettebb halmok sorát. Természetesen a jelentősnek minősített halmok előnyt élveznek, mert ezek esetében „még van mit megmenteni”. Egy hétfokú skálát (1–6 és 0) dolgoztunk ki, melyben a *jelentős* halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a *nem jelentős*ek a 4-es és 5-ös számot kapják, a már *elpusztított* halmok pedig a 6-os és 0-s jelölést.

1-es kategória. Minden löszfalnövényzettel rendelkező halmot ide soroltunk, továbbá azokat, melyeken értékes löszgyep található, vagy ha nem is értékes a növényzetük, alapvető, meghatározó elemei a tájnak. Ezek száma a Csanádi-háton 28, mely az összes 11,4%-a.

2-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyeken összefüggő, de kevésbé értékes löszgyep található, vagy tájképileg nagyobb jelentőséggel bírnak. Ezekből 18 található, mely az összes 7,3%-a.

3-as kategória. A tájképileg már jelentőséggel bíró, legalább 1,1-1,3 m-es magasságú, valamint a régészetileg vagy történeti szempontból kiemelkedő halmokat soroltuk ide (utóbbiak általában fontos lelőhelyek, több esetben például középkori templomalapot, temetőt rejtnek magukban), továbbá azokat is, amelyek nem meghatározó löszgyepmaradványt őriznek. Ezek száma 38, mely az összes 15,5%-a.

4-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyek természetvédelmi és tájképi értéke nem meghatározó, felületük legnagyobb részét szántják, fennmaradásukat azonban egy rajtuk vagy közelükben található objektum (háromszögelési pont, dűlőút, útszél, fasor, erdősáv, gyepszél, csatornaszél stb.) elősegítheti. Ezek közül 31-et térképeztünk fel, mely az összes 12,7%-a.

5-ös kategória. Ezek a halmok tájképileg nem meghatározók, egész felszínük mezőgazdasági művelés alatt áll. Sokuk már közel áll a 6-os kategóriához, vagyis hogy teljesen mértékben elszántsák őket. Számuk 70, ez az összes halom 28,6%-a.

6-os kategória. Ide tartoznak az elpusztított halmok közül azok, melyeket elszántottak vagy elhordtak, vagyis földfelszíni részük megsemmisült. Ezek nyilvántartásba vétele azért is fontos, mert a föld alatt esetleg még fellelhető a halom alaptemetkezése, illetve egyéb, ehhez kapcsolódó régészeti objektum. Számuk 45, mely az összes 18,4%-a.

0-s kategória. A halmot alaptemetkezésével együtt elpusztították. Leggyakoribb eset, hogy az egész halmot (legtöbb esetben az alatta lévő oromvonalat, hátat is) elbányászták. Előfordul még – általában belterületeken –, hogy a halmot elplanfrozták, helyét feltöltötték és beépítették. Ezekből 15-öt találtunk, mely az összes 6,1%-a.

A jelentős halmok száma összesen (1–3 kategória) 84 (34,3%), a nem jelentősök (4–5 kategória) száma 101 (41,2%), elpusztítottnak tekinthető (6 és 0 kategória) 60 halom (ez 24,5%-ot jelent). Természetesen a jelentőségkategóriák megváltoztathatók abban az esetben, ha egy halomról újabb növénytani, régészeti, történeti stb. adat kerül elő.

A 2002. és a 2008. évi felmérés eredményeinek összehasonlítása

Érdeemes összehasonlítani az általunk kapott eredményeket és jelentőség-beosztás szerinti arányokat a 2002. évi halomkataszterezési munkálatok adataival (2. táblázat). Azért nyújt ez a felmérés kellő összehasonlítási alapot számunkra, mert ez alapján állította össze a minisztérium a végül nyilvántartásba vett halmokat; magyarul szólva: a 2002. évi *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis* halmái azok, melyeket a hivatalos természetvédelem eddig ismert (KUNHALOM-PROGRAM 2002).

A legszembetűnőbb a végeredményként kapott halmok száma. 2002-ben ez a szám 29, mely a 2008-ban általunk felderített 245 halomnak mindössze a 11,8%-a. Ha csak a még ma is fennálló 185 halommal hasonlítjuk össze e 29-et, a különbség akkor is több mint hatszoros (15,7%). Fel kell tenni a kérdést, hogy hogyan lehetséges ekkora eltérés az eredmények között? Ennek összetett okai vannak, de a legfőbb problémákat a kutatás módszertanában célszerű keresni. A 2002. évi felmérést végzők sajnos nem éltek a 18–19. századi kéziratok térképek nyújtotta lehetőségekkel, pedig ez az elsősorú, leggazdagabb forrása a halmok felderítésének. Emellett a helytörténeti, néprajzi, névtani stb. munkákra sem fordítottak elegendő figyelmet, pedig ezek is számtalan adalékkal szolgálhatnak (nevek, lelőhelyek, népi eredetmondák stb.). Továbbá a program irányítói, koordinátorai a felmérés legmunkaigényesebb és legfelelősségteljesebb részét, a halmok felderítését és felmérését nem szakemberekre bízta, hanem önkéntesekre. Ez önmagában még nem lenne baj, hiszen a széles társadalmi bázis nagyon szerencsés és támogatandó, de csak abban az esetben, ha ezt folyamatos kapcsolattartás, tanácsadás kíséri, majd komoly szakmai visszaellenőrzés követi. A 2002. évi felmérés esetében azonban ez elmaradt (így lehetséges, hogy például olyan kiemelkedések is bekerültek az adatbázisba, amik nem is halmok). A 2002. évi adatbázis hiányosságait mutatja, hogy az Alföldnek nem csak az általunk vizsgált területén, de más pontjain is igény mutatkozott újabb felmérésekre. Így a Kiskunsági Nemzeti Park Csongrád megyei részén (BALÁZS 2006) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (SZIGETVÁRI 2007a; 2007b; 2007c): előbbi munka megháromszorozta, utóbbi legalább meghatszorosozta a természetvédelem által korábban ismert halmok számát.

A 2002. évi országos felmérés elsődleges céljai között szerepelt, hogy a még ténylegesen fennálló, legértékesebb halmokról nyerjenek információkat. A már nem létező halmokat (6 és 0 kategóriák) nemigen vették figyelembe, pedig a felmérőlapon szerepelt ilyen kategória is: „elhordott halom”, „halomhely” (TÓTH–KOZÁK–TÓTH é. n.: II. 9.1.); ennek ellenére az elpusztított 60 halom közül egyetlen egy sem szerepel az adatbázisban. Az 1-es és 2-es kategóriához tartozó (tehát a legjelentősebb) halmok már nagyobb számban vannak képviselve, számuk 17, ez az általunk is felmért 46 halom közel egyharmada (37%-a). A 3-as, 4-es és 5-ös kategóriákban szereplő, tehát az egyre kevesebb jelentőséggel bíró halmok a 2002. évi felmérésben egyre kisebb százalékban jelentkeznek: a 3-as kategóriában 11 halom (28,9%), a 4-es kategóriában 1 halom (3,2%), az 5-ös kategóriában pedig 0 halom szerepel.

A 2002-ben elkészült Országos kunhalom-kataszter és adatbázis (a vázolt problémák ellenére is) óriási előrelépést jelentett a felmérési munkálatokban, hiszen előtte ilyen mértékű összefogás és szervezés (egy-két helyi kezdeményezést leszámítva) nem történt. Látnunk kell azonban, hogy – főleg a legalacsonyabb, nem jelentős halmok esetében – a kapott eredmények nem elégségesek, ezért a hiányok pótlása és a kimaradt halmok adatbázisba való felvétele feltétlenül szükséges.

Természetvédelmi teendők

A fenti számok jól tükrözik, hogy a nem jelentős halmokat (4-es és 5-ös kategória) mennyire nem tartja számon, illetve mennyire mostohán kezeli a tudomány. Legtöbbjük csak 0,5 m alatti magasságot mutat, és gyakran nevük sincsen. Pedig a legnagyobb veszélynek ezek az alacsony, alig ismert halmok vannak kitéve, mert az 1960-as évek eleje óta egyre intenzívebbé váló, nagyszűlyű munkagépekkel történő mezőgazdasági művelés és az ezzel járó mélyszántás évről évre koptatja, szétteríti anyagukat, míg végül egy mesterséges eredetre már nem utaló, hátszerű képződmény válik belőlük. Az utóbbi évtizedekben ezek a folyamatok felgyorsultak, így a nem jelentős halmok nagy része belátható időn belül (5-20 év) el fog tűnni! Az 1-es és 2-es kategória halmainak értékes növényzete pont azért maradhatott fenn, mert nagyságuk, meredekségük vagy határponti szerepük (elzártáguk) miatt nem tudták őket beszántani. A legjelentősebb halmoknál a veszélyt elsősorban nem is a földművelés, hanem a becserjésedés és a gyomosodás, illetve a bemosódó műtrágya jelenti. A szántott halmok hosszú távú megőrzését leginkább a visszagyepesítés biztosítaná, ahogy azt korábban már Csathó András is megfogalmazta: „*Célszerű lenne a battonyai határ nagyszámú, rendszerben kiépített halmainak mindegyikét kivonni a mezőgazdasági művelés alól és azokat őshonos pázsitfűfajokkal (karcsú perje, pusztai csenkesz, fenyérfű) visszafűvesíteni! Bennük több évezreddel ezelőtt élt emberek hatalmas munkája, szándékai maradtak ránk.*” (CSATHÓ A. J. 2005: 32). Sajnos a Csanádi-hát földvárjai még siralmasabb állapotban vannak, és – bár „papíron” védettek – egyelőre nincsen gyakorlati lehetőség a megmentésükre (LICHTENSTEIN–RÓZSA 2008).

„*Munkánk során nagyon gyakran szembesültünk azzal a ténnyel, hogy földépítményeink nemhogy a 100-150 évvel ezelőtti helyzethez képest vannak rozoga állapotban, de néha a 20 éve még létező, feltehetően akkor még jó karban lévő halomsírok, telkek és földvárak mára megsemmisültek, vagy a teljes pusztulás határán állnak.*” (CZAJLIK 2004. 28) Ezért az egyetlen megoldás, ha felderítjük, majd minél előbb kivesszük őket a művelés alól. Ennek törvényes keretei adottak, azonban a széles társadalmi bázis, a kellő szakmai apparátus és főleg az anyagi háttértámogatás és a politikai akarat még mindig hiányzik. Talán a 2010-ben kihirdetett 32/2010. (III. 30.) FVM rendelet ad majd esélyt a természetvédelmi és tájképi szempontból jelentős halmok megőrzésére, ezt a kérdést azonban a gyakorlat és a bevezetendő anyagi támogatási rendszer motiváló ereje fogja eldönteni. – A rendelet (1. melléklet 9. pont) kulcsmondata így szól: „*A Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszerben rögzített tájképi elemek megőrzése kötelező. A kunhalom területén a gyeptelepítés előkészítéséhez szükséges talajmunkák kivételével bármilyen talajmunka végzése és a fahasználat tilos.*”.

A Csanádi-háton az 1-es és 2-es kategóriájú (legértékesebb) halmok az összes létező halom közel egyötödét teszik ki, ami nagyon jó aránynak számít. Közülük a meghatározó tájképi jelentőségű, nagy méretű halom a kevesebb, mivel e kistájra nem ezek, inkább az alacsonyabb, kevésbé karakteres halmok a jellemzők. Viszont számos halom felületén még ma is viszonylag jó állapotú (kevésbé degradált), gyakorlatilag elsődlegesnek tekinthető löszgyep-maradványok találhatóak. Köszönhető ez főleg annak, hogy aránylag sok halom határsávba (régi közigazgatási és újabb államhatársávba) esik. Például 17 halom a trianoni határon van, és ezek közül mind jelentős (1-es és 2-es kategóriába tartozó). A határvonalak ugyanis – ugyanúgy, mint a régi utak szélei – több száz éves egy helyben maradásuk által konzerváltak, egyúttal megvédték a rajtuk vagy mellettük húzódó löszgyepsávokat (ZÓLYOMI 1969: 550; CSATHÓ 2006; 2008a; 2008b; 2010; BEDE–SZARKA 2003: 59–61). A halmokat a határvonalak hosszú távú biztosítása érdekében gyakran használták fel birtokhatárok kijelölésénél határpontként, így ezek természetvédelmi kérdése szorosan összefügg a „mezsgyekérdéssel”, e jelenségek több esetben csak együtt értelmezhetők, sőt kezelendők.

Látszólag nem idetartozó témakör, a halmok ügyét azonban közvetlenül is érintő kérdés a trianoni határsáv löszgyepeinek megőrzése és gyakorlati védelme. A Partium európai uniós csatlakozásával ugyanis az államhatársáv elvesztette jelentőségét és gyakorlati funkcióját, egykori, szinte „érinthatetlen” státuszát. A partiumi oldalon több kilométer hosszúságban felszántják a felbecsülhetetlen értékű gyepsávokat, hogy a vékony, de hosszú földterületből hasznot húzzanak. Ezek a sávok ugyanis a „senki földjei”, és a hatóság ellenőrzése nélkül már rövidtávon (néhány éven belül) a visszaélések következtében súlyos károk keletkez(het)nek. További probléma, hogy eddig az államhatársávban rendszeres kaszálás történt, hogy a cserjék és fák (főleg a kökény, ördögcezna, akác) ne akadályozzák az átláthatóságot és az ellenőrzést. A kaszálás mára rendszertelenné vált vagy fel is hagytak vele. Mindezek a problémák a teljes Békés megyei (és minden bizonnyal a többi trianoni) határsávon is jelentkeznek. Ezért a hivatalos magyar természetvédelemnek még Románia schengeni csatlakozása előtt lépnie kell, hogy e még jó állapotú és összességében valószínűleg legnagyobb kiterjedésű (szinte összefüggő) elsődleges löszgyepeit megmentse. Feltétlenül törvényes, területi védelemre van szükség (országos jelentőségű védett és Natura 2000 terület) (CSATHÓ 2008b). Feltétlenül idekívánkoznak Zólyomi Bálint 1969-ben megfogalmazott mondatai. „Olyan értékekről van szó, amelyek soha többé nem pótolhatók. [...] nem könnyű feladat a kisebb emlékek védelmének gyakorlati megvalósítása, de ha megvan a kellő társadalmi bázis, akkor a termelés számára kis kiterjedésük miatt teljesen jelentéktelen foltok gondos és maradandó megóvása biztosítható. Át kell törni az emberi közömbösséget és a hivatali tehetetlenséget. Szinte az utolsó pillanatban emeljük fel szavunkat [...] Gyors felmérésre és hatékony intézkedésre van szükség!” (ZÓLYOMI 1969: 553)

Fejezetünket Csizmazia György gondolataival zárjuk, aki már az 1980-as évek elején szorgalmazta halmaink törvényes oltalmát: „A kutatási célkitűzés adott és ismert. S látható, hogy ez a munka csak a [...] kutatások integrált szellemi erejével valósulhat meg. Ha a régészek, geodáták, néprajzosok, botanikusok, zoológusok segítik egymást. Cselekednünk kell, nem sírni, de odacsapni az asztalra! Előtte pedig az adatokat feltárni, s megindokolni érveinket.” (CSIZMAZIA 1982: 210).

A csanádi-háti halmok neveiről

A halmok nevein keresztül keresztmetszetet kapunk például a történeti változásokról, vízrajzi viszonyokról, a határhasználatról vagy a tulajdonosok soráról. A 245 halomból 83 rendelkezik névvel (33,9%), ebből 39-nek több (legalább két) neve van. A névtelen halmok száma 162 (66,1%). Ez a nagyobb arányú „névtelenség” elsősorban a táj és a halmok jellegéből adódik. Ugyanis – például Szentés környékéhez képest (BEDE 2008) – kisebb, jellegtelenebb halmok találhatóak a Csanádi-háton, melyek a tájékozódásban (térképi névírásban) is kisebb szerepet tölthetnek be; a birtokhatárok kijelölésénél azonban a csanádi halmok is kiemelt jelentőségűek.

A terület helynévkutatása igen szegényesnek mondható (HÉVVÍZI 1980), bár a hellyel-közzel megjelent és még kéziratban lévő kéziratok gyűjtéseiben így is megtalálható néhány halomnév. Elsőként Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjteményét kell megemlítenünk (PESTY 1983), később Medgyesegyháza és Battonya földrajzi neveinek feldolgozása is napvilágot látott (HÉVVÍZI 1993; HÉVVÍZI 2006). Kéziratban van Kevermes község helynévanyaga (PELLE 1981).

A Csanádi-hát halomnevei a régi vízrajz és felszín (Cigány-halom-halom, Cigányka-halom, Partos-halom), növényzeti borítottság (Nádas-halom, Töviskes-halom), művelési ágak (Szőlőskert-halom), határviszonyok (Hármas-halom, Hármashatár-halom, Három-határ-halom, Határ-halom, Hegyes-határ, Kettőshatár, Négyes-halom, Négyeshatár-halom) stb. emléket őrzik. Régészeti-helytörténeti szempontból is érdekesek, hiszen egy-egy névalakban középkori falu vagy birtoktest nyoma bújhat meg (ilyenek például: Apáca-halom, Bánkút-halom, Battonya-halom, Botos-halom,

Dombegyház-halom, János-halom, Kamarás-halom, Kevermes-halom, Kupai-halom, Kutas-halom, Meggyes-halom, Szionda-halom, Tompa-halom, Vizes-halom). Van, amikor a név középkori templomromra utal (Klastrom-domb, Templom-halom). Egyes halomnevekben a helyi néphagyomány emléke maradt fenn, mint a dombegyházi Atila-halomnál is. A leggyakoribb eset azonban, hogy a halom a nevét egykori birtokosáról vagy valamely környékbeli személytől vette (Barta-halom, Fodor-féle-domb, Glac-halom, Kapdebó-halom, Kunszabó-domb, Livius-halom, Marczibány-halom, Mihály Deák-halom, Sinai-hegy, Túri István dombja, Varga-halom), esetleg a név a halom valamely tulajdonosára vagy egyéb jellegzetességére utal (Balta-kereszt-halom, Csárda-halom, Csőszház-halom, Déhús, Iskola-domb, Kálvária-halom, Két-halom, Komlói-Fekete-halom, Kriptály-halom, Pap-domb, Rácz lyuka, Temető-domb, Trianoni-halom). További érdekesség, hogy a hajdani battonyai, lökösházi, megyesegyházi és végegyházi szerb (rác), román (oláh) és szlovák (tót) nemzetiségek hogyan nevezték el a halmokat (magyar átírással: Bemí, Cselszapa, Kosztoickó, Kudelna Unka, Mnatyele, Popina, Rline Unka). Az idegen személynevek – mint a terület tulajdonosai vagy használói – a későbbi magyar névadású halomnevekben is előfordulnak (Bárbolova-halom, Cívárszka-halom, Popova-halom, Stirbicov-halom, Vadaszán-domb, Vranissova-halom, Zsibrik-domb).

Végül fontos megjegyezni, hogy egyetlen halomnak sem adtunk mesterségesen kitalált fantázianévet, a jelentésben kizárólag eredeti forrásokból és gyűjtésekből származó halomneveket használunk. Nem értünk egyet ugyanis azzal a nézettel, hogy ha egy halomnak nincsen neve (sokszor azért, mert nem is néztek kellőképpen utána), akkor adni kell neki. Hosszútávon ez azért is veszélyes, mert ha időközben előkerül a halom eredeti, természetes neve, akkor már igen nehéz felcserélni a már köztudatba ivódott, rögzült, nyilvántartásba vett mesterséges névvel.

Összefoglalás

Csongrád megye tiszántúli halmainak felmérését követően (BEDE 2009) a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területének csanádi-háti részén (további 21 településen) folytattuk a kutatást (összesen 103.941 hektár kiterjedésű területen). A felmérés 2008-ban történt, pontosításokat 2010-ben végeztünk. A 18–20. századi kéziratos és későbbi nyomtatott térképeken kívül felhasználtuk a levéltári forrásokat, adattári jelentéseket, helytörténeti, régészeti, néprajzi, névtani és természettudományos irodalmat is. Összesen 245 halmot regisztráltunk. Ezek közül 83 rendelkezik névvel, 162 pedig névtelen. A felmérés során egy hétfokú skálát dolgoztunk ki a halmok rangsorolása céljából, hogy a legjelentősebbeknél minél előbb megindulhassanak a konkrét természetvédelmi intézkedések. A jelentős halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a nem jelentősek a 4-es és 5-ös számot kapták, a már elpusztított halmok pedig a 6-os és 0-s jelölést. A jelentős halmok (1–3 kategória) száma összesen 84 (34,3%), a nem jelentősek (4–5 kategória) száma 101 (41,2%), nem létezőnek tekinthető (6 és 0 kategória) 60 halom (ez 24,5%-ot jelent). A gyakorlati védelem egyre sürgetőbb feladat, hiszen a nagyszűlyű mezőgazdasági munkagépek és a művelés a legalacsonyabb s egyben a legnagyobb számban lévő halmokat belátható időn belül (5-20 év) el fogja pusztítani, ezért ezeket minél előbb ki kell venni a szántóföldi művelés alól.

Köszönetnyilvánítás

A helyszíni szemléken szinte végig jelen volt Csathó András István és Csathó András János, akik azon túl, hogy helyismeretükkel és korábbi tapasztalataikkal megkönnyítették a felmérést, a halmok növényzetére is alapvető megfigyeléseket tettek, az egyes fajokra pedig hiánypótló adatokat

gyűjtöttek. A felmérés különlegessége, hogy az egész felszínén szántott halmok kivételével minden halomról teljességre törekvő flóralista készült, melyet a közeljövőben tervezünk feldolgozni és megjelentetni. Itt szeretném megköszönni családomnak, a battonyai Csathó családnak, Bánfi Péternek és Őze Péternek a kutatáshoz, valamint Márton Gábornak és Ózsvári Bélának a tanulmányhoz nyújtott segítségét. – Jelen beszámoló szakmai ellenőrzését (lektorálását) Csathó András István végezte.

Irodalom

- BALÁZS R. 2006: A kunhalmok kataszterezésének tapasztalatai a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság működési területén. — Experiences of land-registering tumuli in the region of the directorate of Kiskunság National Park. In: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szerk.: Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék – SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 69–77.
- BÁLINT A. 1938: A kaszaperi középkori templom és temető. — Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. *Dolgozatok* 14: 139–190., VII–XXI. tábla
- BÁLINT A. 1939: Csanádapácai ásátások. — Die ausgrabungen in Csanádapáca. *Dolgozatok* 15: 179–182.
- BÁLINT A. 1941: *Csanád, Arad, Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere*. Csanádvármegyei Könyvtár 37. A Csanádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat kiadványa 5. Csanád Vármegye Közönsége, Makó. 36 p. + 1 térképmelléklet
- BANNER J. 1926: A nagykamarási leletek. — Die funde von Nagykamarás. *Dolgozatok* 2: 136–143.
- BANNER J. 1927: Ásátás a Bánkút—Rózsamajor melletti halomban. — Grabung im auf der Meierei Bánkút—Rózsa befindlichen Hügel. *Dolgozatok* 3: 219–221.
- BEDE Á. 2008a: *Szentes halmjai. — Mounds of Szentes*. Szentesi Műhely Füzetek 10. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, Szentes 2008. 110 p. + 16 p. képmelléklet + 1 térképmelléklet. Internet: <http://mek.oszk.hu/07900/07926>, 2010. május 31.
- BEDE Á. 2008b: *Jelentés a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság békési-háti halmairól. (A 2008. őszi felmérés eredményei)*. Kézirat. Szentes–Szarvas 2008. 64 p. KMNPI Irattára (Szarvas) 755/2009
- BEDE Á. 2009a: Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről. — Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. *Crisicum* 5: 7–27.
- BEDE Á. 2009b: Halmok Nagymágocs és Árpádhalom határában. In: *Írások Nagymágocs múltjáról*. Szerk.: Mód L. – Tóthné Rostás Á. Nagymágocs Nagyközség Önkormányzata, Nagymágocs. 19–43.
- BEDE Á. 2009c: *Jelentés a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság nagy-sárréti halmairól. (A 2009. évi felmérés eredményei)*. Kézirat. Szentes–Szarvas 2009. 61 p. KMNPI Irattára (Szarvas) 803/2009
- BEDE Á. 2010a: Vázlat három mindszenti halomról. In: *„Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.”. Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből. 2003–2009*. Szerk.: Molnár Cs. – Molnár Zs. – Varga A. MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót. 255–258.
- BEDE Á. 2010b: *Jelentés a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság kis-sárréti halmairól. (A 2010. évi felmérés eredményei)*. Kézirat. Szentes–Szarvas 2010. 55 p. KMNPI Irattára (Szarvas) 855/2010

- BEDE Á. – SZARKA J. 2003: Egy középkori határjárás nyomában. A Fábiánsebestyénhez tartozó Rekettyés rét 1523-as határjárása. In: *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2002*. Szerk.: Erdélyi P. – Szűcs J. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 51–72.
- CZAJLIK Z. 2004: Régészeti-természetvédelmi örökségünk. A magyarországi földépitmények – pusztuló halomsírművek. — Our Archaeological-Naturel Heritage. Earthwork – Decaying Tumulus Fields in Hungary. *Magyar Múzeumok* 10 (4): 28–30. + I. képmelléklet
- CSATHÓ A. I. 2006: A „mezsgyekérdésről”. *Kitaibelia* 11: 45.
- CSATHÓ A. I. 2008a: Ősi sztyepprétmáradvány a medgyesegyházi temetőben. In: *A Magyar Biológiai Társaság XXVII. Vándorgyűlése. 2008. szeptember 25–26*. Szerk.: Korsós Z. – Gyenis Gy. – Penksza K. Budapest. 19–25.
- CSATHÓ A. I. 2008b: *Mezsgyék kutatása a Körös–Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén*. Kutatási jelentés. Kézirat. Szarvas. KMNPI Irattára (Szarvas) 648/2008
- CSATHÓ A. I. 2010: A mezsgyék természetvédelmi jelentősége a Csanádi-háton. In: „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.*”. Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből. 2003–2009. Szerk.: Molnár Cs. – Molnár Zs. – Varga A. MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót. 230–233.
- CSATHÓ A. J. 2005: *A battonya-tompapusztai löszpusztaréti élővilága*. Új-Battonya sorozat [12]. Kiadó nélkül, Battonya. 128 p. Internet: <http://web.bmk.hu:8080/jadox/images/CSAJ-loszpuszta.pdf>, 2010. május 31.
- CSIZMAZIA Gy. 1982: A kurgánok gerinces állatainak vizsgálata. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982*. Szerk.: Juhász A. – Lengyel A. Kiadó nélkül [Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága], hely nélkül [Szeged]. 209–214.
- DOMOKOSNÉ Megyesi É. – DOMOKOS T. 1988: *Adatok Békés megye térképtörténetéhez (a XVI. század elejétől 1918-ig)*. »Fekete könyvek« kultúrtörténeti sorozat 15. Békés Megyei Közyűlés Önkormányzati Hivatala, Békéscsaba. 85 p. + 27 melléklet
- ELTE 2001: *Kunhalom és földvár kataszter*. Készült „az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete által átadott lista alapján”. Kézirat. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal szegedi regionális irodájának adattára KÖI Sze 507/2001; KMNPI Irattára, Szarvas
- GAÁL J. 1892: Csanád megye. *Nemzetgazdasági Szemle* 1892: aug.–szept.; különlenyomata: Megyei monografiák. Magyarország közygazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 52 p.
- GAZDAG L. 1960: Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén. — Alte wasserläufe und verlassene flussbetten in der umgebung von Orosháza. *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 1960: 257–306.
- GAZDAG L. 1964: *Battonya régi térképei*. Battonyai füzetek 3. Battonyai Községi Tanács V. B. – József Attila Művelődési Otthon Helytörténeti Szakköre, Battonya. 30 p. + 5 p. képmelléklet
- G. SZÉNÁSZKY J. 1988: A korai szakálhái kultúra Battonyán. — Funde aus der frühen Szakálhái-Kultur von Battonya. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 11: 5–29.
- GYUCHA A. 2000: Elek határának régészeti emlékei és történeti vázlata az őskortól a késő középkorig. In: *Tanulmányok Elek történetéhez I. Eleki évszázadok I.* Szerk.: Havassy P. Elek Város Önkormányzata, Elek. 33–40.
- HÉVVÍZI S. 1980: A Békés megyében megindult helynévgyűjtésről és az eddig megjelent névtani munkákról. *Névtani Értesítő* 3. szám: 84–86.
- HÉVVÍZI S. 1993: Medgyesegyháza külterületének történeti helynevei. In: *Medgyesegyháza. 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére*. Szerk.: Szabó F. Nagyközségi Önkormányzat, Medgyesegyháza. 147–160.
- HÉVVÍZI S. 2006: Battonya helynevei. *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 8: 343–357.

- T. JUHÁSZ I. 1974: Freilegung der Arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2*: 183–186.
- KUNHALOM-PROGRAM 2002: *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis*. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala – Alföldkutatásért Alapítvány, Budapest–Kisújszállás. KMNPI Irattára, Szarvas
- LICHTENSTEIN L. – RÓZSA Z. 2008: Bronzkori csalafintaságok a középkori Kaszaper területén. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2007*. Szerk.: Tóth I. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 43–65.
- MOL TÉRKÉPTÁRA I.: *A Magyar Országos Levéltár térképtára I. Kamarai térképek (1747–1882)*. DVD-ROM. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Kiadó, Budapest 2006.
- MOL TÉRKÉPTÁRA II.: *A Magyar Országos Levéltár térképtára II. Helytartótanácsi térképek (1735–1875)*. DVD-ROM. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Kiadó, Budapest 2006.
- NAGY K. 1968: Alakos kályhacsempék Kevermesről. — Ofenkacheln von Kevermes. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968*: 91–98.
- NYÁRI K. 2002: *Kunhalmok morfológiai, talajtani vizsgálata Battonya külterületi határán belül*. Szakdolgozat. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. 40 p.
- PELLE F. 1965: Általános történet. In: *A 150 éves Kevermes község története*. Összeállította: Pelle F. Kevermes község tanácsa, hely nélkül. 15–97.
- PELLE F. 1978: *Régészeti leletek Kevermesen és környékén*. A Békés megyei múzeumi szervezet múzeumpedagógiai füzetek [5]. Kiadó nélkül, Békéscsaba. 10 p. + 5 tábla
- PELLE F. 1981: *Kevermes község és határának földrajzi nevei és azok rövid története*. Hely nélkül. 68 p. + 2 térkép + 48 p. képmelléklet. Néprajzi Múzeum (Budapest) Ethnológiai Adattárának kéziratgyűjteménye 21428.
- PESTY F. 1983: *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében*. *Pesty Frigyes helynévtárból*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11. Közzéteszi: Jankovich B. D. Békés megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, Békéscsaba. 230 p.
- SZABÓ J. J. é. n.: *Battonya határának településtörténeti képe az újkőkortól az Árpád-korig*. Kézirat. Hely nélkül, évszám nélkül [1978]. Helytörténeti Gyűjtemény, Battonya. 206 p. + 1 térképmelléklet
- SZATMÁRI I. 2005: *Békés megye középkori templomai*. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba. 214 p. + 1 térképmelléklet
- SZATMÁRI I. – VÁGÓ Cs. 1993: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: *Medgyesegyháza. 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére*. Szerk.: Szabó F. Nagyközségi Önkormányzat, Medgyesegyháza. 8–66.
- SZELEKOVSKY L. 1996: *Dombegyház kunhalmjai*. Békés Megyei Önkormányzat, Békéscsaba
- SZELEKOVSKY L. 1999: *Békés megye kunhalmjai*. Körös-Maros Nemzeti Parkért Egyesület, Békéscsaba. 64 p. + 31 p. melléklet
- SZELEKOVSKY L. 2005: *Közös kultúrtörténeti emlékeink a kunhalmok*. — *Movilele cunice – valori culturale comune*. Dombegyház
- SZIGETVÁRI Cs. 2007a: Kiemelkedő értékek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Süvöltő* 16 (3): 12–13.
- SZIGETVÁRI Cs. 2007b: *Sikerrel zárult a kunhalom felmérés*. Kézirat. Internet: http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=16244, 2010. május 31.
- SZIGETVÁRI Cs. 2007c: *Kunhalmok, földvárak, felhagyott szőlőhegyek értékeinek védelme*. Kézirat. Internet: <http://ibbk.atw.hu/kunbovebb.htm>, 2010. május 31.

- TÓTH A. – KOZÁK K. – TÓTH Cs. 1998: Cím nélkül [*Országos kunhalom-felmérő adatlap*]. Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás évszám nélkül. 12 p.
- TÓTH A. – TÓTH Cs. 2004: A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: *A kunhalmokról – más szemmel*. Szerk.: Tóth A. Alföldkutatásért Alapítvány – Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, Kisújszállás–Debrecen. 171–180.
- VIRÁGH D. 1979: Cartographical Data of the Kurgans in the Tisza Region. In: Ecsedy I.: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. Fontes Arheologici Hungaricae. Akadémiai Kiadó, Budapest. 119–148. + 5 térképmelléklet
- ZÓLYOMI B. 1969: Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem. A Csörsz-árok és az Alföld ősi növényzete. *Természet Világa (Természettudományi Közlöny)* 100: 550–553.

Author's address:

Bede Ádám
H-6600 Szentés
Budai Nagy Antal utca 18/A.
bedeadam@gmail.com

	Virág 1979	Szelekovszky 1999	ELTE 2001	Kunhalom-program 2002	Bede 2008
Almáskamarás	0	0	0	0	4
Battonya	16	15	1	12	43
Csanádapáca	0	0	0	1	11
Dombegyház	8	8	0	6	31
Dombiratos	2	1	0	0	4
Elek	5	1	0	0	14
Kaszaper	1	0	0	0	2
Kevermes	6	5	1	2	18
Kisdombegyház	3	0	0	0	6
Kunágota	1	0	0	0	10
Lőkősháza	1	2	0	0	12
Magyarbánhegyes	0	0	0	0	0
Magyardombegyház	0	0	0	0	0
Medgyesbodzás	0	0	0	0	7
Medgyesegyháza	6	4	0	3	23
Mezőhegyes	2	0	0	1	6
Mezőkovácsháza	1	0	0	0	9
Nagybánhegyes	0	0	0	0	0
Nagykamarás	12	2	1	3	27
Pusztatölke	1	2	0	1	12
Végegyháza	3	1	1	0	6
Összesen:	68	41	4	29	245

1. táblázat: Halomkatasztározási munkálatok a Körös-Maros National Park Igazgatóság csanádi-háti területén

Table 1.: Mound survey works in the Directorate part of East Csanád

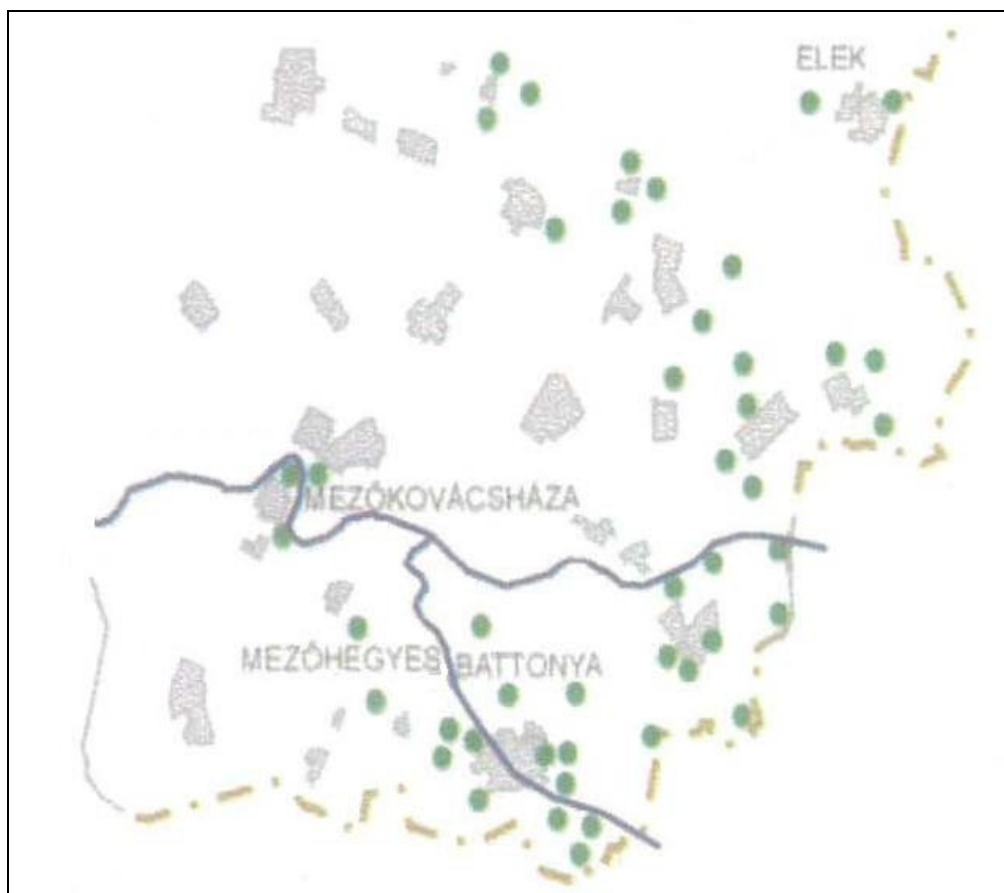
	1		2		3		4		5		6		0		összesen	
	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008
Almáskamarás	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	4
Battonya	6	8	1	3	4	8	1	3	0	13	0	6	0	2	12	43
Csanádapáca	0	1	0	0	1	2	0	3	0	3	0	2	0	0	1	11
Dombegyház	2	4	1	4	3	6	0	2	0	9	0	5	0	1	6	31
Dombiratos	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	0	0	1	0	4
Elek	0	3	0	1	0	4	0	1	0	2	0	1	0	2	0	14
Kaszaper	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Kevermes	0	0	0	0	2	3	0	2	0	9	0	4	0	0	2	18
Kisdombegyház	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	0	1	0	0	0	6
Kunágota	0	0	0	0	0	2	0	2	0	3	0	2	0	1	0	10
Lókősháza	0	6	0	2	0	2	0	1	0	1	0	0	0	0	0	12
Magyarbánhegyes	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Magyardombegyház	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Medgyesbodzás	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	4	0	1	0	7
Medgyesegyháza	1	2	1	1	1	2	0	6	0	5	0	6	0	1	3	23
Mezőhegyes	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	2	0	1	1	6
Mezőkovácsháza	0	0	0	1	0	0	0	2	0	2	0	3	0	1	0	9
Nagybánhegyes	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nagykamarás	2	2	1	3	0	2	0	4	0	9	0	4	0	3	3	27
Pusztatömlaka	0	0	1	3	0	1	0	2	0	2	0	4	0	0	1	12
Végegyháza	0	0	0	0	0	1	0	1	0	3	0	1	0	0	0	6
Összesen:	12	28	5	18	11	38	1	31	0	70	0	45	0	15	29	245

2. táblázat: A 2002. és a 2008. évi halomfelmérés eredményei jelentőség-beosztás szerint
Table 2.: Results of mound surveys with order of rank in 2002 and 2008

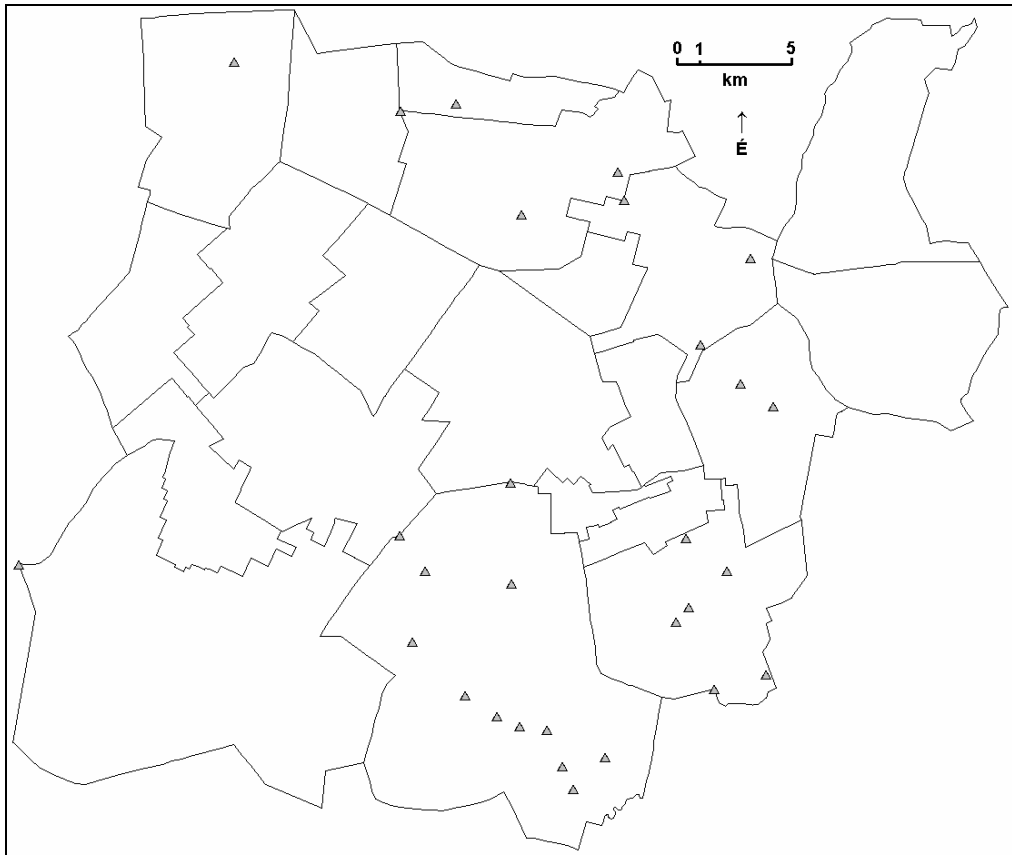

1. ábra: Virágh Dénes halomkataszterének térképvázlata (Csanádi-hát) (VIRÁGH 1979: 4. térképmelléklet)
Figure 1.: The map of Dénes Virágh's mound survey (East Csanád)

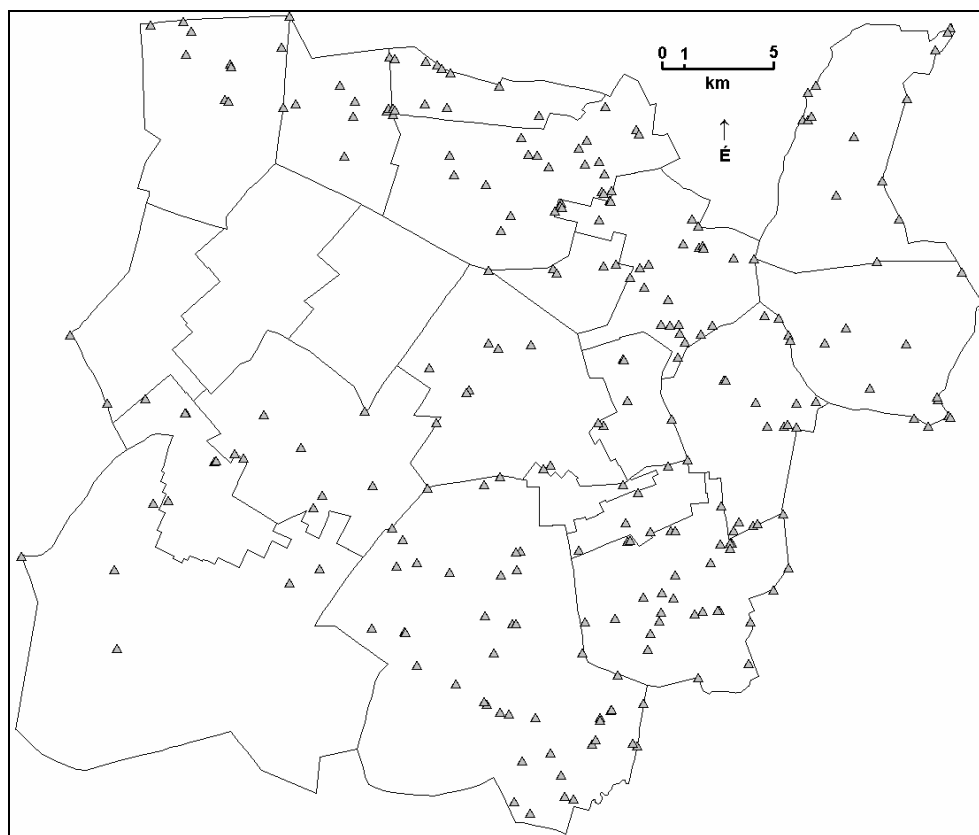

2. ábra: A Szelekovszky László által összegyűjtött csanádi-háti halmok (SZELEKOVSZKY 1999: 3)
Figure 2.: Mounds in East Csanád surveyed by László Szelekovszky

3. ábra: A 2002. évi felmérés halmai
Figure 3.: Results of mound survey in 2002

4. ábra: A 2008. évi felmérés eredménye
Figure 4.: Results of mound survey in 2008

1. kép: A nagykamarási Kis-Botos-halom teljes felszíne szántó
Picture 1.: The surface of the mound called 'Kis-Botos-halom' in Nagykamarás is totally ploughed

2. kép: A battonyai Szionda-halom csúcsát magassági pont (tripod) védi
Picture 2.: On the peak of the mound called 'Szionda-halom' in Battonya a geodesical point (tripod) exists

3. kép: A Sánka-halom lassan teljesen becserjésedik (Battonya)
Picture 3.: The mound called 'Sánka-halom' in Battonya is getting totally shrubby

4. kép: A Tatár-halom a terület legnagyobb és legértékesebb halma, a trianoni államhatársávban,
Lökösháza és Szentmárton (Sânmartin) között áll
Picture 4.: The biggest and the most valuable kurgan of East Csanád is the mound called 'Tatár-
halom', which located between Lökösháza and Szentmárton (Sânmartin)

5. kép: Mint neve is mutatja, temetőben áll a rendkívül értékes növényzetet őrző Temető-halom (Medgyesegyháza)

Picture 5.: The mound called 'Temető-halom' preserving much botanical treasure. It is located in the cemetery of Medgyesegyháza

6. kép: A battonyai szerb temető halma is kiemelkedő botanikai jelentőségű

Picture 6.: The mound in the Serbian cemetery of Battonya also has natural vegetation and valuable flora

7. kép: A Hármashatár-halom Dombegyház, Kevermes és Kisiratos határpontja; helyi védelem alatt áll

Picture 7.: The mound called 'Hármashatár-halom' sings the boundary point among Dombegyház, Kevermes and Kisiratos villages. The natural area of the mound is locally protected

8. kép: Ebbe a battonyai névtelen halomba olajkutató fúrtak

Picture 8.: An oil-producing well was drilled into this unnamed mound in Battonya

9. kép: Friss bányászás nyomai a nagykamarási Botos-halom keleti oldalában
Picture 9.: Traces of recent earth minings on the mound called 'Botos-halom' in Nagy Kamarás

10 kép: A végegyházi Zsibrik-domb középkori templomalapot rejt magában, melyet a mélyszántás évről évre pusztít
Picture 10.: The mound called 'Zsibrik-domb' in Végegyháza hides inside the base of a medieval church, which is destroyed year-by-year by deep cultivation works

11. kép: Az Atilla-halom (Dombegyház) felszínén középkori templom alapfalai láthatók (Csathó A. I. felvétele)

Picture 11.: On the mound called 'Atilla-halom' in Dombegyház the base-walls of a medieval church can be seen (picture was taken by A. I. Csathó)

12. kép: Kiszántott középkori sír a kevermesi Barta-halom tetején (Csathó A. I. felvétele)

Picture 12.: A ploughed and destroyed medieval burial on the mound called 'Barta-halom' in Kevermes (picture was taken by A. I. Csathó)